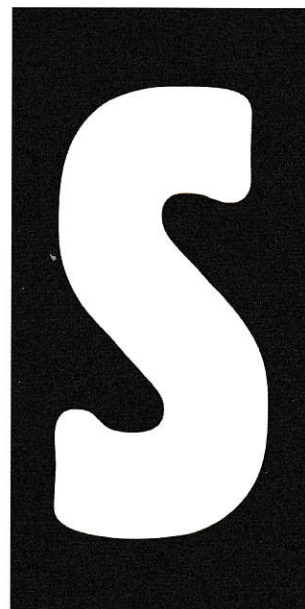

MARGINACIÓ I SEGREGACIÓ DE LA MINORIA JUEVA A LES COMARQUES TARRAGONINE SEGLES XIV i XV

“I els egipcis avorrien i odiaven els fills d’Israel, i –a més a més– els oprimien i els insultaven, obligant-los a dur una vida molt amarga... i a patir tot tipus de servituds quan treballaven als camps”

*Antic Testament, Llibre de l’Èxode,
capítol 1r, 13-14*

La persecució permanent de què ha estat objecte el poble hebreu durant gran part de la història constitueix un fet indiscutible. Des de la fugida d’Egipte i fins a l’holocaust nazi, s’ha vist obligat a suportar una interminable sèrie de vexacions, humiliacions, i –fins i tot– genocidis per part de les comunitats veïnes amb què ha hagut de conviure. Inexplicablement, aquesta lluita constant per la supervivència no sembla haver servit per aprendre els criteris de tolerància indispensables per evitar que –a l’actualitat– aquest mateix poble estigui tractant els palestins d’idèntica manera a com els seus antics botxins havien fet amb ells. De tota manera, no és l’objectiu ni la pretensió d’aquest article fer cap tipus de valoració sobre un dels conflictes contemporanis més complexos, del qual tots esperem una ràpida i assenyada solució.

El meu propòsit es redueix a fer una mica més coneguda la història de les comunitats jueves tarragonines durant la baixa edat mitjana, un dels períodes més conflictius per a aquesta minoria, ocupant-nos essencialment dels aspectes relacionats amb situacions de marginació o segregació. Cal afegir que –tot i referir-nos a diferents calls de l’actual demarcació de Tarragona– ens centrarem en l’anàlisi de la comunitat de Tortosa, per tractar-se de la que tenia un major pes específic i la que he treballat més a fons.

Al mateix temps, voldria que els següents paràgrafs contribuïssin a eradicar certs tò-

pics de part de la historiografia hispana tradicional, caracteritzada per una visió idealitzada sobre la convivència fraternal de les tres cultures durant els segles medievals, amb erudits jueus, cristians i musulmans integrats intel·lectualment sota la protecció paternal de monarques com Alfons el Savi. En paraules de Baer, possiblement l’autor que ha treballat més rigorosament la història dels jueus a la península Ibèrica, “el proceder de Alfonso X atrayendo judíos a su servicio y su corte aunaba la tradición con los auténticos intereses del Estado. Las inclinaciones personales eran pasajeras. Cuando pasó y desapareció la alegría de los días juveniles, el Rey Sabio abandonó el cantar de los trovadores y compuso las *Cantigas de Santa María*, poesías a la Virgen cuyo contenido lo forman unos relatos populares llenos de fanatismo e intolerancia hacia el judaísmo. El mismo tenor se puede apreciar en su legislación.”¹ No hem de pecar, doncs, d’ingenus, i cal assumir –d’una vegada per totes– que ni la societat medieval és una societat tolerant, ni permet la total llibertat religiosa de l’individu d’una altra confessió. Tal com diu Hinojosa Montalvo: “la tolerància tindrà unes bases econòmiques prou ètiques.”² Independentment del factor d’unitat religiosa, mentre els jueus van ser útils a la societat cristiana perquè oferien un servei de “finançament a la carta” (ja sigui a reis, nobles o pagesos) i satisfien gran part de la pressió fiscal exigida per la Corona, les autoritats van establir els mecanismes de protecció necessaris per evitar la seva desaparició. Quan a partir del segle XIV el negoci del préstec a curt termini (tradicionalment practicat pels jueus) es substituirà de manera progressiva per la fórmula del censal,³ els capitalistes cristians veuran obertes les portes a un sector de l’economia que fins llavors els estava vedat per les condemnes de l’Església catòli-

ca sobre els delictes d'usura. Si a aquesta creixent competència des del punt de vista laboral, hi afegim la forta davallada demogràfica de les comunitats jueves arran de les constants epidèmies i persecucions sofertes durant la segona meitat del segle XIV, ens adonarem que –a principis del segle XV– el panorama del col·lectiu jueu es força desencorajador; l'exterminació física de comunitats senceres durant els assalts del 1391 i les posteriors conversions forçades entre els supervivents, donaran com a resultat la presència d'una minoria jueva cada cop més indefensa i desorganitzada, i –el que és pitjor– menys atractiva per a la Corona, perquè ja no es troba en condicions de continuar satisfent els impostos i les contribucions que se li exigeixen. Evidentment, la culminació de tot aquest procés només podia acabar amb l'edecte d'expulsió dels jueus –que ja no són necessaris–, i que l'any 1492 encara no han volgut convertir-se a la fe catòlica. En definitiva, ja no cal seguir ser tolerants...

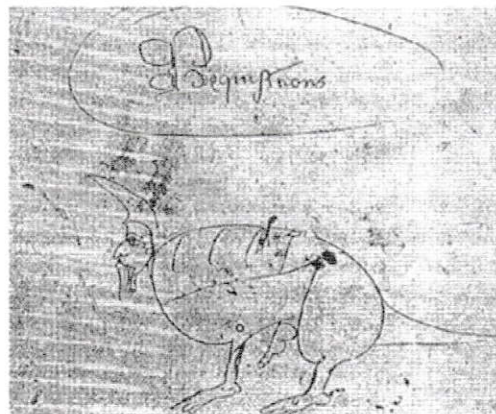
Tot seguit farem una breu repassada per les diferents situacions de marginalitat i segregació que els jueus de les comarques tarragonines van patir durant aquells anys, deixant ben clar –això sí– que el reguitzell d'exemples als quals farem referència, constitueixen només una part seleccionada (en funció de l'objectiu de l'article) de la documentació relativa als jueus de les nostres contrades, i –precisament per això– tampoc hem de caure en l'error de pensar que les relacions socials amb els cristians estaven permanentment marcades pels esclats d'antisemitisme i per les legislacions opressores: una cosa és la legislació i els models creats pel grup dominant per marginar el jueu i, una altra, la realitat de la convivència quotidiana que impedia aplicar al peu de la lletra moltes de les disposicions legals.

Sense cap mena de dubte, la Setmana Santa era l'època de l'any en què els jueus patien un major nombre d'escarnis i humiliacions. I això provocava que sovint fossin necessàries intervencions per part de les autoritats municipals, a fi i efecte de salvaguardar la integritat física de la comunitat jueva.

Síntomes inequívocs del fanatisme de la població cristiana durant aquelles festes, els constitueixen algunes de les ordinacions municipals que es promulgaven per mantenir controlats els ànims. Així, el 21 de març de 1369, el Consell de la Ciutat de Tortosa recull les peticions de Guillem Godà, lloctinent del batlle, en el sentit de fer saber als prohoms de la ciutat que calia extremar la vigilància i la protecció sobre els jueus, ja que s'acostava Setmana Santa i calia evitar que fossin apedregats, o atacats amb balles i arcs.⁴ I aquests excessos també els trobem documentats a altres aljames com ara Tarragona, on el carrer de Santa Anna "restava tapiat amb cabirons durant tota la diada del Corpus. No es permetia que sortís cap jueu del call, tota vegada que hi passava, per aquell indret, la processó. En diferents comptes anyals dels clavaris de Tarragona es reflecteixen, posteriorment, despeses per haver tapiat la porta de comunicació amb l'interior del barri jueu tarragoní."⁵

Continuant amb els detalls que ens ofereix la documentació municipal, a mesura que anem revisant els capítols dels llibres d'establiments, ens adonem de la manca d'originalitat de les polítiques d'*apartheid* en règims contemporanis com el sud-africà. Resulta bastant trist comprovar que les estratègies de segregació es repeteixen cíclicament malgrat que els subjectes passius siguin de races diferents segons les èpoques. En aquest sentit, són força il·lustratives les ordinacions establertes per la universitat de Tortosa a finals del segle XIV, pel que fa al contacte físic entre jueus i cristians: el dia 17 de gener de 1386, s'estableix que –durant un període mínim de cinc anys– cap "dona ni fadrina cristiana no gos entrar en lo call ni en la moreria sens fill o germà d'aquelles, o altre hom que sia ab aquelles... sots pena, per cascuna vegada que contrafet serà, de vint sous."⁶ I afegeixen que, en cas de no poder pagar la pena, la dona en qüestió sigui castigada amb un assot per cada sou. Tot i això, sembla prou clar que la vida quotidiana anava per un camí, i les prescripcions oficials per un altre; i la prova que moltes d'aquestes prohibicions sovint s'incomplien, la trobem en el fet que havien de renovar-les periòdicament: al cap d'uns mesos, el 26 de novembre de 1386, l'advertiment ja és molt més explícit i s'acorda torturar les dones cristianes que mantinguin relacions sexuals ("crims de cohits carnals"⁷) amb jueus.

Però les ordinacions municipals també reglamentaven altres aspectes de la vida comercial a les ciutats, prohibint –de manera totalment arbitrària– l'accés dels jueus a certes activitats relacionades amb l'alimentació. Un cop més, l'exemple tortosí ens il·lustra sobre les dificultats i les restriccions que pa-

Dibuix antisemita del segle XIV, procedent del "Justícia", de l'Arxiu del Regne de València (segle XIV). Caricaturitza la figura del jueu i l'equi-para a la d'un animal.

ten. Per començar, se'ls impedeix vendre als cristians les restes de les anomenades carns *trufanes*,⁸ ja que suposa “un gran menyspreu”, i –per tant– el carnisser jueu que no obeeixi aquesta prohibició serà castigat amb una multa de 100 sous i amb la inhabilitació perpètua per poder exercir el seu ofici a la ciutat i el terme. Igualment, s'estableix que “cap jueu no gos degollar ni escorxar nenguna carn a la scorxeria e carneries dels cristians, ni en casa de cristià”, ja que –en cas contrari– li serà aplicada una pena de 50 sous per cada bèstia degollada.⁹ Les restriccions també afectaven el comerç del vi; de manera que el 29 de maig de 1380 –i davant la petició per part dels avançats de l'aljama– el Consell de la Ciutat decideix autoritzar que “puxen metre vi vermell per obs de beure dels juheus del dit call, fins en quantitat de quatre bótes mareses (=vinateres)”.¹⁰ Si guí com sigui, el text deixa ben clar que aquest vi serà destinat a l'ús personal dels jueus i que no podran vendre'l ni comerciar-hi.

Aquesta malaltissa obsessió per mantenir les mans del jueu lluny dels aliments que puguin consumir els cristians, arribarà també a la ciutat de Tarragona, on –l'any 1408– el Consell revoca l'autorització que inicialment havia concedit al jueu Vidal Saportella perquè pogués vendre farina, argumentant que era “molt perjudici de la ciutat e cosa vergonyosa e perillosa”,¹¹ i resol que –a partir d'aquell moment– cap jueu podrà vendre farina a Tarragona, però –en canvi– sí que ho podran fer la resta dels habitants de la ciutat, i –fins i tot– els estrangers! No hem d'oblidar, però, que darrere d'aquestes expressions purament xenòfobes i pròpies d'unes pors atàviques que l'Església catòlica fomentava periòdicament, existeix també un substrat de caire econòmic que cal tenir en compte: en paraules de Dolors Bramon, gran coneixedora del món medieval jueu a l'àmbit valencià, “el judío se había convertido automáticamente en un competidor –no despreciable– en el momento de la incorporación al mundo del trabajo”, i posa com exemple la queixa que els sastres cristians van presentar davant el Consell de la Ciutat de València, en què acusen els sastres jueus de vendre els seus teixits a uns preus massa baixos.¹²

De la mateixa manera que a la resta de la Corona d'Aragó, els avalots de 1391 van empitjorar –encara més– la delicada situació de les comunitats jueves tarragonines. Malgrat que –sortosament– la violència física no va arribar als nivells d'exterminació soferts per les aljames de Barcelona, Mallorca o València, en molts casos –com ara a Tortosa– va ser necessària la intervenció de les autoritats reials per controlar la situació, i va caldre

confinar la població jueva al castell de la Suda per evitar que fossin assassinats pels exaltats. Aprofitant la confusió regnant, es van cremar i destruir moltes de les propietats dels jueus, entre les quals certa documentació comprometedora per a molts cristians, com, per exemple, reconeixements de deute (un cop més, resulta evident el rerefons econòmic de les persecucions). Simultàniament, les sinagogues també van patir saquejos, i un dels millors documentats és el que va sofrir la de Valls, on es van endur quatre rotlles de pergamins escrits en hebreu i que recollien els Deu Preceptes de la Llei, conjuntament amb una corona i els respectius ornaments que hi eren dipositats.¹³ Però, a banda de les agressions físiques i les pèrdues materials, els fets del 1391 van provocar l'inici d'uns processos irreversibles que conduirien a la lenta desaparició de les aljames tarragonines organitzades com a tals. M'estic referint al fenomen de les conversions, les quals –tot i que ja es practicaven en casos aïllats– van esdevenir massives a partir de llavors. En aquest sentit, la pressió dels predicadors amb el seu discurs apocalíptic, i la col·laboració de les autoritats municipals,¹⁴ van contribuir inexorablement a la conversió de molts jueus. En algunes comunitats, l'efecte de les conversions va provocar –a més a més del descens demogràfic implícit– veritables tragèdies familiars entre la població jueva, ja que –de vegades– no tots els membres de la família acceptaven la renúncia a l'antiga religió. Algun d'aquests casos el tenim documentat el desembre de 1391 a Santa Coloma de Queralt, on Graciana –filla de Boniach Gracià– i casada amb Astruch de Nan (que, de convers, va prendre el nom de Bernat Marçal) es va negar a convertir-se en cristiana a pesar de les súpliques del seu marit, raó per la qual es va haver de consumir la separació conjugal, amb la corresponent devolució del dot a l'esmentada Graciana.¹⁵ A d'altres indrets, però, es mantenen “matrimonis mixtos”, tot i que no és el més habitual per les dificultats que representa. És el cas d'una parella de Tortosa, en què ell és cristià (segurament convers), i ella encara és jueva, tal com especifiquen en un reconeixement de deute: “Pasqual de Tous, christianus civis Dertuse, et Bonadona, iudea eius uxor.”¹⁶

De resultes dels processos de conversions, els *ghettos* que ja constituïen molts dels calls tarragonins encara van experimentar una segregació suplementària. En aquest sentit, hem de recordar que, segons un vell principi de dret, els jueus eren considerats com un bé privatiu del monarca i –com tals– tenien la seva existència totalment reglamentada pels privilegis que els concedia el rei de torn (evidentment, a canvi de la seva “fidelitat

Detall d'un mural de la Capella de Santa Llúcia (catedral de Tarragona, segle XIV), que representa un jueu amb la seva vestimenta reglamentària i la corresponent rodella que havien de portar al pit per identificar-se com a tals.

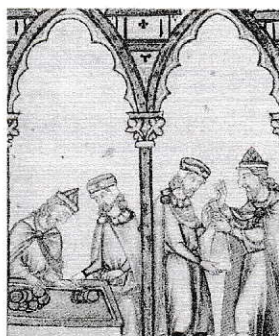

tributària"! Un d'aquests "privilegis" era la donació d'un espai urbà degudament delimitat (el call), on vivien i al qual estaven adscrits, fins al punt que calia el permís reial per a qualsevol tipus de canvi: emigrar a un altre call, ampliar-ne els límits, reformar la sinagoga o –fins i tot– instituir un censal sobre el mateix habitatge (aquest és el cas de Bonjuhà Migeró i la seva esposa Jumayla, jueus de Tortosa que demanen llicència al batlle el 21 de febrer de 1402).¹⁷ Doncs bé, la fractura interna que van suposar les conversions, també va crear problemes quant a l'organització dels calls, ja que molts dels conversos van decidir seguir vivint als seus antics habitatges. Lògicament, la resposta de les autoritats no es va fer esperar. La carta¹⁸ –datada el 18 d'agost de 1393– que el rei Joan va enviar al batlle i al veguer de Tortosa per regular el funcionament intern del call, s'aprofita tota i deixa ben clara la posició de la monarquia: s'ha de tallar el problema al preu que sigui. La crueltat del seu contingut ens obliga a recordar-ne alguns fragments: es prohibeix que els conversos tortosins visquin, mengin, o parlin amb jueus (o sigui, hauran de sortir del call), sota pena de ser penjats. Igualment, hauran de demostrar obediència al bisbe de Tortosa i assistir als sermons dels diumenges. Al mateix temps, es tornen a instaurar algunes de les prescripcions més vexatives per als jueus, amb la intenció de diferenciar-los ben clarament dels nous cristians: els homes hauran de portar un capa obscura i llarga fins als talons, amb una rodella groga o vermella al pit per poder identificar-los, i les dones hauran de portar un mantell que els cobreixi el cap. Si es trobés un jueu "ab fembra xrestiana (amb dona cristiana) en loch sospitos per haver copula carnal ab ella, que sien abdosos cremats". En definitiva, doncs, resultava inequívoc l'enduriment de les polítiques governamentals envers els jueus, i –malgrat que, com ja hem dit, algunes d'aquestes ordinacions no es van dur mai a la pràctica– això va contribuir al deteriorament progressiu de les aljames jueves.

Sigui com sigui, el cop de gràcia a les comunitats tarragonines el va donar –més que no pas els pogroms del 1391– l'anomenada Disputa de Tortosa, la qual va tenir uns efectes devastadors a totes les aljames de la Corona d'Aragó i –especialment– a les comarques més properes a Tortosa. L'any 1412, el papa Benet XIII va convocar a Tortosa¹⁹ la celebració d'una disputa o controvèrsia teològica entre els rabins més preparats del regne, i els teòlegs cristians més reconeguts de l'època, encapçalats pel mateix Papa. Oficialment, el propòsit de la trobada (que va tenir una durada de 22 mesos entre les sessi-

ons celebrades a Tortosa, i les que més endavant es van traslladar a Sant Mateu) es centrava a demostrar els errors i les falàcies de la religió hebrea, però ràpidament es va poder comprovar que les veritables intencions anaven més enllà i pretenien –fonamentalment– les conversions massives de totes les comunitats jueves. Certament, no es van estalviar mitjans per aconseguir l'objectiu: el Papa va promulgar una butlla anomenada *Contra Iudeos*, el títol de la qual ja és força eloqüent sobre el seu contingut, i els seus col·laboradors van fer una intensa "campanya" pronunciant sermons carregats d'amenaçes i violència que anaven dirigits a tota la població hebrea. Precisament, un dels representants papals que va treballar de manera més activa per aconseguir el major nombre possible de batejos, va ser el convers Jeroni de Santa Fe, que va comptar –de passada– amb el recolzament de les autoritats de la universitat tortosina. Almenys això es des pren de certes anotacions que trobem als llibres municipals, com ara la que el 2 de març de 1416 acorda pagar 30 florins a l'esmentat Jeroni de Santa Fe pel seu èxit en les conversions,²⁰ i també del brutal increment de les quantitats destinades als conversos en el capítol dels *dons graciosos*.²¹ Tampoc es van estalviar despeses a l'hora de facilitar el zel fonamentalista d'un altre dels confessors del Papa, el dominicà Vicent Ferrer, ja que els llibres de comptes del clavari tortosí reflecteixen el finançament municipal d'alguns dels seus actes durant l'estiu de 1413, com ara les 4 lliures i 5 sous que "costà fer el cadafal (per als sermons) que va fer servir en Vicent Ferrer", o els 5 sous que es pagaren a dos "homens que guardaren lo portalet de Vimpeçol (entrada al call de Tortosa) mentre se feya l'ofici de Mestre Vicent".²² Aquesta actitud de les autoritats municipals, obertament antisemita, només hauria pogut ser aturada pel mateix monarca, però –malauradament– la qüestió jueva va ser una de les grans oblidades del regnat de Ferran d'Antequera. En aquest sentit, la correspondència que el rei Ferran adreça a Jeroni de Santa Fe és força il·lustrativa de la comunió de pensament que –en aquelles dates– hi havia entre la monarquia i l'Església: "Segons havem vist per una letra vostra, los juheus de l'aljama de Tortosa, illuminats de la gràcia del Sent Sperit, migençants vostres salutables amonestacions e induccions... han coneguda la carrera de la veritat e de salvació, e –reebut lo sant bapisme– són tornats a la fe cathòlica, de què havem molt gran plaer e consolació".²³ No hem d'oblidar que el Trastàmara va arribar al tron gràcies –en gran part– al recolzament de Benet XIII durant la celebració del Compromís de Casp i que

Miniatura extreta del còdex de "Las Cantigas" d'Alfons X el Savi. Apareixen dos jueus (amb barret cònic) en acció de prestar diners a altres dos cavallers cristians. Els associen –així– a l'activitat usurària i els representen amb les característiques fisonòmiques tan habituals als dibuixos cristians de l'època, com ara els nasos prominents.

–per aquest motiu– tenia un deute permanent amb el pontífex i les seves posicions antijueves.

Per sort, la política del seu successor, Alfons el Magnànim, va ser bastant més assenyada que la del seu pare, i va allunyar-se de les tesis radicals de Benet XIII davant la qüestió jueva. Així, durant els primers anys del seu regne, va intentar reforçar i protegir les afeblides aljames de la Corona, mitjançant la promulgació d'ordinacions molt favorables a la conservació de les comunitats jueves. Un exemple ben clar d'aquest canvi d'orientació, el constitueix el contingut de les disposicions del 28 de juny de 1419,²⁴ adreçades a totes les aljames dels regnes de València, Mallorca i de Catalunya: es tornava a autoritzar l'accés a les sinagogues, es recuperava la figura del jutge jueu per als plets entre membres del call, s'autoritzava que poguessin tenir botiga o obrador en barris cristians, es prohibia obligar-los a sortir del call per escoltar sermons eclesiàstics, es flexibilitzava l'ús de la rodella al vestit i –fins i tot– s'ordenava que els fossin retornats els llibres que els van ser confiscats.

Tot i això, el remei arribava massa tard. El mal ja estava fet, i un percentatge molt alt de la població jueva s'havia convertit, de manera que la majoria d'aljames –enteses com a organitzacions comunitàries i articuladores de la vida quotidiana al call– havien desaparegut. A partir de la tercera dècada del segle XV, a les ciutats i pobles tarragonins, només quedaven algunes famílies aïllades de jueus, totalment desestructurats i empobrits. Aquest fet resulta fàcilment constatable a través de la documentació notarial, on el nombre de transaccions en què participen jueus és cada cop menor, però –sobretot– s'observa ben clarament si consultem els comptes del representant reial a Tortosa. Des del 1411, el batlle Bartomeu Domènec justifica sovint la manca d'ingressos procedents de l'aljama pel fet que pràcticament tota ella ja ha estat batejada, i manifesta que l'any 1415 és el darrer en què va rebre les contribucions de l'esmentada aljama.²⁵ En definitiva, les possibilitats de recuperar l'antic esplendor eren inexistents i –durant la resta del segle XV– les comunitats jueves van haver de conformar-se a resistir i malviure de qualsevol manera, i esperar el fatal desenllaç que va suposar l'expulsió de l'any 1492, tot i que aquest fet mereix –per la seva importància– un capítol a banda, que deixarem per una altra ocasió.

ENRIC MATEU BOADA

Notes

1. Yitzhak BAER, "Historia de los judíos en la España cristiana", (traduïda de l'hebreu per José Luís Lacave), *Ediciones Riopiedras*, Barcelona 1998, p. 143.
2. José HINOJOSA MONTALVO, "La inserció de la minoria hebrea en la formació social valenciana", a *Jueus, conversos i cristians. Móns en contacte - Revista d'Història Medieval*(4), Universitat de València, València 1993, p.46.
3. Recordem que, a diferència del préstec o *mutuum*, la compravenda de censals no inclou explícitament l'existència d'una taxa d'interès, sinó que aquesta presenta la forma del pagament d'una pensió. Aquest subterfugi legal servirà per eludir les condemnes eclesiàstiques, tot i que –en el fons– ens trobem davant d'una altra modalitat de préstec.
4. Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre (AHCTE), *Establiments*, 5, caixa 11525, f. 17/2 i 17v/1.
5. Gabriel SECALL I GÜELL, "Les jueries medievals tarraconines", *Institut d'Estudis Vallençs*, Valls 1985, p.503.
6. AHCTE, *Establiments*, 6, caixa 11526, f. 90 i 90v.
7. AHCTE, *Provisions*, 16, caixa 11278, f. 96v/1.
8. Quan la documentació fa esment a les carns *trufanes*, es refereix a la carn *khoser*, és a dir, la que ha estat degollada segons el ritus jueu (seguint les prescripcions alimentàries de la seva religió) i que està lliure de sang i vísceres. Evidentment, aquest excedent que no era consumit pels jueus sovint es revenia als cristians.
9. AHCTE, *Establiments*, 7, caixa 11527, f. 9.
10. AHCTE, *Provisions*, 15, caixa 11277, f. 75.
11. Francesc CORTIELLA I ÒDENA, "Una ciutat catalana a darreries de la baixa edat mitjana: Tarragona", *Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV*, 53, Diputació de Tarragona, Tarragona 1984, p. 285.
12. Dolores BRAMON, "Contra moros y judíos", *Edicions* 62, Barcelona 1986, p. 68.
13. Gabriel SECALL I GÜELL, "Les jueries..." *cit.*, p. 156.
14. Resulta molt aclaridor revisar els capítols dedicats als *dons graciosos* dels llibres de Claveria en les administracions municipals. Durant el període que va del 1391 al 1392, són força abundants les referències de donatius (per robes) que fa el Consell als jueus que decideixen batejar-se.
15. Gabriel SECALL I GÜELL, "Les jueries..." *cit.*, p. 301.
16. Arxiu Històric de Tarragona (AHT), *Manual de Jaume de Ponte*, llib. 1172, caixa 59, f. 59/2 i 59v/1.
17. AHT, *Manual de Jaume de Ponte*, llib. 1161, caixa 28, f. 42v.
18. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), *Cancelleria*, Reg. 1915, f. 108.
19. És significativa l'elecció de Tortosa com a seu de la Disputa entre els erudits d'ambdues religions. D'una banda, la va afavorir la proximitat amb la residència del Papa a Peníscola, però –de l'altra– sembla bastant clar que la millor manera d'aconseguir un fort ressò era celebrar-la a una de les aljames més importants de Catalunya, a fi i efecte d'aconseguir el major nombre de conversions possible.
20. AHCTE, *Provisions*, 29, caixa 11285, lligall 29, full solt.
21. AHCTE, *Claveria*, 51, caixa 11426, f. 254-245.
22. AHCTE, *Claveria*, 50, caixa 11425, f. 110 i 111.
23. ACA, *Cancelleria*, Reg. 2391, f. 99v/2 i 100/1.
24. ACA, *Cancelleria*, Reg. 2590, f.170-172.
25. ACA, *Mestre Racional*, 1626a, f. 96v.

Detall del retaule de la Verge, realitzat al segle XIV per Lluís Borrassà i conservat a la catedral de Tarragona. Apareixen alguns rabins que sostenen les Taules de la Llei, degudament representants amb les capes i els barrets que estaven obligats a dur.

